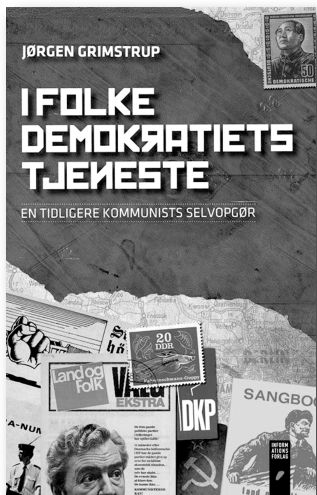

MORTEN THING ANMELDER:

1

Jørgen Grimstrup:
I folkedemokratiets tjeneste.
En tidligere kommunist selvopgør,
215 s., kr. 249,-.
Information.

2

Kirsten Nilsson:
De gemte børn.
Beretninger fra anden verdenskrig,
198 s., kr. 269,95.
Gyldendal.

3

Sofie Lene Bak:
Da krigen var forbi.
De danske jøders hjemkomst efter besættelsen,
251 s., kr. 299,95.
Gyldendal.

Opgør med kommunismen

1

”Alle vi, der har forsvaret den kommunistiske ide og kommunistiske staters, personers, bevægelers og partiers udtalelser og handlinger, har dummet os gevaldigt politisk. Som de kommunistiske landes medløbere i Vesten kan vi i de færreste tilfælde dømmes for direkte at have forvoldt menneskers død i de socialistiske lande. Derimod har vi et moralsk medansvar for, at de regimer bestod i længere tid, end de ellers ville have gjort.” (s. 213)

Sådan konkluderer Jørgen Grimstrup i sin bog om opgøret med elleve års medlemskab af DKP fra 1974 til 1985, fra han var 22, til han var 33. I dag er Grimstrup lektor på Viborg Katedralskole i historie og geografi. Det var mens, han skrev speciale i historie om Marshall-hjælpen, at det gik op for ham, at DKPs marxisme ikke strakte til at forstå, hvorfor amerikanerne havde brugt penge på noget, som de ikke tjente på økonomisk, om end nok politisk.

I mange henseender er det et sympatisk ærinde Grimstrup er ude i: Han får en mistanke om, at der er noget galt. Mistanken opstår i en proces, hvor han sætter sig ind i et lille område af historien, og han opdager, at dkpismen ikke slår til, hvis man skal forstå historien. Mistanken breder sig til den måde, politikken udfoldes på og de mange ting, han i DKP bruger sine kræfter på. Og det ender så med, at han accepterer, at han gennem sit engagement har pådraget sig et moralsk medansvar for alt det, han har forsvaret. Han indser, at den ’sandhed’, han har forsvaret, var en løgn. Grundlæggende vil han altså holde fast i en sandhed, som lader sig underbygge og diskutere og ikke en sandhed, man skal tro på.

Jeg er et utaknemmeligt skarn. Jeg synes ikke, at han går tilstrækkeligt langt i sin forståelse. Min første indvending handler om, hvorfor han overhovedet troede på, at der var socialisme og demokrati i det forstenede sovjetiske samfund. Man kan ikke sige, at det skortede på kritik af det sovjetiske samfund i halvfyrdsernes danske samfund. Den var både af venstreorienteret og borgerlig oprindelse. Måske kommer han selv med en slags forklaring. Han beskriver den ungdomstid, hvor han blev DKPer, således: ”For mit vedkommende blev den forlængede ungdomstid brugt først på rock- og beatmusik, dernæst rusmidlet hash og til sidst marxismen. Jeg var ikke den eneste, der gennemløb den udvikling. Der synes ikke at være en klar linje heri, og det var der måske heller ikke – ud over at mange på en gang gik i samme retning.

Set i bakspejlet er der et spring fra at være uforpligtet hippie til at være medlem af DKP. Fra flyvske tanke spring og frie former til systematisk teori og fast struktur.” (s. 24)

Grimstrup skriver også, at han kunne være gået til i hash-misbrug, hvis ikke han havde fået en uddannelse og var kommet videre. På mange måder var studierne og DKP en tilbagevenden til den faste struktur, barndommen havde været. Den næsten formløse frihed med hash og musik truede med at være opløsning af al struktur, at være udelukkende nydelse og ingen fremdrift ud af ungdommens formløshed. Han ser denne mulighed som udsprunget af 50ernes stigende velstand, der omsattes i længere

ungdomstid og mere uddannelse. Havde han været født før krigen, var hans ungdom sluttet kort efter konfirmationen med spørgsmålet: landmand eller håndværker? Og efter læretid ventede ægteskabet. I lidt forkortet perspektiv ser han altså sin vej ind i DKP som et socialt svar (struktur) på et socialt problem (misbrug).

Jeg ved ikke, om man kan gå videre af dette spor og sige: Når man altså accepterer troen på, at der er demokrati og ingen fare i Sovjet og folkedemokratierne, så var det snarere et forsvar for struktur og patriarkalsk form end et konkret forsvar for noget, som ikke optog ham så meget, nemlig den konkrete virkelighed i Sovjet. Men uanset om man kan det, er det her, at 'dkp-som-en-pakkeløsning' slår igen. Man kan ikke shoppe rundt og købe kun noget af pakken. Er man DKPer, forsvarer man selvfølgelig Sovjet, også selv om Grimstrup senere ved nøjere eftersyn 'opdager', at det socialistiske demokrati var et totalitaristisk diktatur, som må forstås som i familie med Nazityskland.

Min anden indvending går på Grimstrups forestillinger om marxismen. Som det ses i ovenstående citat står den i bestemt form, ental. Her er han lidt splittet. Han skriver meget fornuftigt og kritisk om Engels' naturvidenskabeligt inspirerede forståelse af Marx' tanker. Men han synes ikke at indse, at DKP har en marxisme, som er ligedannet med partiets struktur og tro. Den kommunistiske marxisme anså hele det marxske værk (og det engelske ligeså) som én samlet tekst med samme grundsyn. Man kunne altså udfærdige en lærebog i marxismen (-leninismen, i bestemt form, ental) ved at systematisere de udsagn, man kunne finde i denne supertekst efter en historisk kronologi, ifølge hvilken socialismen var en betydning, som var indskrevet i historien. Socialismen var selve historiens mening. Denne metafysiske marxisme havde klare tråde tilbage til Lenin, som igen havde bygget videre på Kautskys ortodokse marxisme.

Grimstrup gør sig et sted lystig over titlen på Hans Jørgen Schanz' bog *Til rekonstruktion af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status* og spørger, hvad arbejdere ville have sagt til den? Uanset titel, så er Schanz' bog et voldsomt opgør med lige netop DKPs måde at forstå Marx på. Han ville ud fra Marx prøve at fastlægge omfanget af den videnskabelige genstand, som Marx analyserede. For DKP var den omfangsløs: den omfattede hele historien og via Engels' *Naturens dialektik* også hele den fysiske virkelighed. Den var kort sagt uden genstand, netop fordi den ville omfatte det hele.

Schanz' bog var også et opgør med den forestilling, at man kan sakse i Marx efter forgodtbefindende. Tværtimod må man altid undersøge om en tekst indeholdt en ny vinkling eller måske et brud i forhold til tidligere positioner. Kort sagt: der eksisterede ingen marxisme, derimod en lang række forskelligartede forsøg fra Marx' side på at forstå den kapitalistiske produktion. Han havde med løs hånd skitseret lidt historieteori, men hans berømte forord fra 1859 til *Til kritikken af den politiske økonomi*, som for DKP-marxismen var en nøgletekst, var, måske snarere en sidste skitse, trykt i en bog, som var en afregning med den historieforståelse, han og Engels havde fremlagt i *Manifestet* og de andre skrifter, som voksede ud af den mislykkede tyske revolution. Den dækkede på ingen måde opfattelsen i *Kapitalen* og dens mange forarbejder.

Grimstrup kunne altså have fundet en forståelse af, hvad der var galt med marxismen-leninismen (og maozedong-tækningen, for den sags skyld), ved at bruge fornuften, som han havde gjort, da han skrev speciale. I stedet hælder han marxismen ud med vievandet. Selv om han indser, at Marx og Engels ikke er et fedt, så rækker fornuften ikke til at se, at marxismen ikke kan stå i bestemt form, ental, men altid bør stå i flertal. Marxismerne er de utallige forsøg, der er gjort på at samle det marxske værk i ét koncept. Prisen har altid været, at kritikens kraft, forstået som fornuftens kraft, blev tappet af og hældt i kloakken.

Min tredje indvending er Grimstrups brug af 'venstrefløjens'. Det lyder næsten

som om det var DKP, der talte. Fx skriver han: ”Den eneste form for militarisering i Danmark i 1970erne stod dele af venstrefløjen for, når den understregede nødvendigheden af, at befrielsesbevægelser i den tredje verden greb til våben, og når den selv legede med våben og kom i kamp med politiet.” (s. 153) Selvom det er skrevet med en vis humor, så ser vi her en sær konstruktion: først taler han om ’dele af venstrefløjen’, men til sidst kan han henvise til disse ’dele’ med ’den’, altså venstrefløjen. Og en yndet konstruktion er det at se denne (i bestemt form, ental) som et sammenhængende hele fra den brede antiimperialistiske bevægelse til Blekingegadegruppen, som her skjuler sig under ”legede med våben”; for hvem gjorde ellers det, hvis ikke netop Blekingegadegruppen?

Andre gange inkluderer han DKP i ’venstrefløjen’ på en ret bizar måde. Han skriver fx: ”I Land og Folk karikerede tegneren Herluf Bidstrup igen og igen Reagan som en afdanket cowboy på en udslidt krikke. Han var ikke intellektuel, havde kun gået syv år i skole og havde spillet med i mangen en western på B-film-niveau med hidsige skudsalver og hede kys. Det forargede venstrefløjen, selv om den selv hyldede og forsvarede skudsalver, når virkelighedens venstrefløj og befrielsesbevægelser i den tredje verden trykkede på aftrækkeren.” (s. 165) Den tekstlige rejse fra Bidstrup til venstrefløjen står her i modsætning til, at det i bogen netop var den ikke-dkpistiske venstrefløj, som var skydegale, eller hvad? Forsvaret for Reagan må ligge Grimstrup meget på sinde.

Grimstrup kan givet have meget at kritisere de mange dele af venstrefløjen for, som ikke var DKP. Men bortset fra maoisterne, så må man jo sige, at mange af disse dele havde udfoldet en kritik af Sovjet mange år før, fornuften ramte ham. Andre dele havde fx kritiseret DKPs opfattelse af marxismen som en metafysisk konstruktion. Andre dele gjorde oprør mod, at DKP forsøgte politisk at sætte sig på bevægelser som Vietnambevægelsen og Chilebevægelsen. Jeg tror Grimstrup vil blive forbløffet over, i hvor høj grad det er næsten umuligt at sammenfatte disse mange dele i en konstruktion i bestemt form, ental. Diversiteten var betydeligt større end på de sovjetiske bombuldsmarker, og netop mangfoldighed var måske en indfaldsvinkel til en kritik af DKP, som han ikke har udfoldet – endnu, men det kan jo komme.

En fjerde indvending mod Grimstrups udsyn og indsyn er, at han ser Enhedslisten som en fortsættelse af DKP. Prøv lige at læse denne her: ”Når det ikke sker [at de unge mindes kommunismens rædsler], kan forklaringen være, at venstreorienteringen, der startede i slutningen af 1960erne, har sat sig fast i dele af kulturlivet, medieverdenen og uddannelsessektoren, og at kredse i Danmark stadig anser kommunismen for at være en løsning på al vor kval. Ved en prøveafstemning blandt elever på Sankt Annæ Gymnasium i København før folketingsvalget i 2005 blev EL topscorer med 146 stemmer, SF fik 92 og RV 73, V, K, DF og S fik i alt 63 stemmer.” (s. 210) Altså når gymnasieelever stemmer på Enhedslisten i meget højere grad end resten af samfundet, skyldes det, at de i særlig grad er udsat for folk i uddannelsessystemet, som ikke vil oplyse dem om kommunismens rædsler! Forfatteren er gymnasielærer; det lyder ikke godt for tilliden til hans kolleger.

Jeg tror, at forklaringen er en helt anden. Jeg tror, at unge i dag ikke identificerer Enhedslisten med DKP, Sovjet og rædslerne. Tværtimod identificerer de sig tydeligvis i dag med fx Johanne Schmidt Nielsen, som der bestemt ikke er meget DKP over. Og jeg er helt overbevist om, at der ikke i ’dele af kulturlivet, medieverdenen og uddannelsessektoren’ findes den holdning, at kommunismen er ’en løsning på al vor kval’. Tværtimod tror jeg, at for første gang siden 1917 har kommunismen for alvor spillet faldit uden for de senile styreformere i reservaterne i visse asiatiske lande og i Cuba. Og det var på tide. Ingen antikommunisme ville nogen sinde have kunnet opfinde et mere virksomt modtræk mod socialismen end den sovjetiske kommunisme. Med opfindelsen af sovjetkommunismen lagde socialdemokraterne socialismen på hylden og ethvert forsøg på at tænke alternative samfundsopfattelser blev sat lig med køer, arbejdslejre og nakkeskud.

Den jødiske krig

Historikeren Sofie Lene Bak, museumsinspektør ved Dansk Jødisk Museum, har gennem de sidste 10-12 år føjet nogle vigtige alen til den dansk-jødiske historie. Det startede med specialet, som siden blev udgivet med titlen *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning* fra 2001. Tre år efter fulgte hendes ph.d.-afhandling på næsten 600 sider: *Dansk antisemitisme 1930-1945*. I 2010 kom så den epokegørende bog *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*, som blev udgivet af Dansk Jødisk Museum, og som også kom på engelsk.

I *Ikke noget at tale om* kaster hun for første gang lys på spørgsmålet om de gemte børn, altså de jødiske børn, som blev gemt for ikke at omkomme i holocaust. Det er i den europæiske litteratur velbelyst, både når det drejer sig om de besatte lande, og når det gælder hovedlandet for udryddelsen, Polen, at børn i store tal blev gemt hos private, i klostre, på skoler. Men i Danmark har spørgsmålet næsten ikke givet lyd fra sig.

Jeg kender til to tilfælde. I 1991 udsendte Karen Videbæk ungdomsbogen *Nu rejser vi*. Den handler om den 9-årige jødiske pige Judith. Da tyskerne kommer for at hente hendes familie i oktober 1943, sender moren Judith ud af bagdøren, for at hun ikke skal blive taget. Fra sit skjul ser hun forældrene blive kørt bort. Hun gemmer sig i en hule i en skov. Her bliver hun fundet af nogle naboer, og hun kommer i kontakt med én, som kan hjælpe hende til at flygte til Sverige. Bogen er ifølge bagsideoplysningerne baseret "på virkelige hændelser, fortalt til forfatteren af en dame, der har haft disse oplevelser som barn". I 2001 udkom antologien *Fra tavshed til tale*, hvor Robert Refby i afsnittet 'Skjult barn' fortalte sin dramatiske historie om, hvordan hans forældre flygtede, mens han lå på hospitalet, og om hvordan en sygeplejerske tog ham med hjem til sine forældre på Stevns, hvor han voksede op.

Til *Ikke noget at tale om* begyndte Sofie Bak at samle oplysninger om gemte børn ud fra den betragtning, at de jo måtte være der. I foråret 2009 havde hun samlet 25 navne på børn, som på den ene eller anden måde havde været gemt i Danmark, mens forældrene flygtede til Sverige. For at finde flere fik Sofie Bak journalisten Kirsten Nilsson til i juni 2004 at lave et interview i *Politiken* med Tove Udsholt, der som treårig blev sat i pleje hos et ægtepar i Gilleleje, mens moren flygtede til Sverige. "Toves personlige historie, og det mod hun viste ved at stå frem for offentligheden, fik telefonerne til at gløde på Dansk Jødisk Museum. På få dage fik museet over 60 henvendelser, og i løbet af de næste måneder nåede museets liste op på 133 navngivne børn", skriver Sofie Bak.

Kirsten Nilsson har efterfølgende udsendt en samling af samtaler med 11 tidligere gemte børn i bogen *De gemte børn*. Det er forfærdende læsning. Sjældent har jeg læst en bog med så mange ulykkelige historier. Holocausthistorien er ellers rig på historier om død og om overlevelse på et hængende hår.

2

Det er ikke det, denne bog handler om. Den handler om, at prisen for børnenes overlevelse bliver et livslangt traume i forhold til forældrene. Robert Refby, som også er med i denne bog, fortæller om, hvordan han voksede op som en bondedreng og var helt forvirret, da der i sommeren 1945 dukkede en fremmed dame op, som kaldte sig hans mor. Og fra at være en bondedreng på Stevns, skulle han nu være en jødedreng i København, oven i købet med en ny lillebror. "Den fuldstændige forsoning nåede vi aldrig", hedder interviewet meget sigende.

Robert blev gemt, fordi han var syg, og fordi nogle medflygtende nærmest bedøvede hans mor for at få hende med. Men der er et utal af forskelligartede situationer bag historierne. Fx at forældrene ikke vidste, om de ville overleve eller var bekymrede for, om barnet ved sin gråd ville kunne røbe flugten til tyskerne. Det fælles er, at børnene levede 1½ år med nogle andre forældre, som de knyttede sig til, og da de biologiske forældre dukkede op, havde børnene tit ingen erindring om deres forældre. Adskillelsen fra plejeforældrene var tit så smertefuld, at nogle børn valgte at ville leve med dem i stedet for.

60% af de gemte børn var under fem år, men blandt de 133 gemte børn, som er det minimumstal, som museet nåede frem til, spænder alderen i oktober 1943 fra 2 uger til 17 år. 75 er piger og 58 drenge. Deres skjul er hos familjer, på børnehjem eller på kostskoler. Fælles for dem er det imidlertid, at der skulle gå 70 år, før deres historie kunne fortælles. Selvom interessen for de danske jøders krigshistorie på ingen måde har været lille, nærmest tværtimod, har fokus været på den fantastiske redning af dem. I historien om redningen var der måske ikke plads til den ulykkelige historie om de gemte børn. Eller måske har deres forhold til deres forældre været så kompliceret, at det var lettere at skubbe historien tilbage, væk, ud. Man kan imidlertid undre sig over, at der skulle gå 70 år før forskerne fik øje på, at de gemte børn også fandtes i Danmark på trods af den eventyrlige redning af deres forældre.

I *Ikke noget at tale om* beskæftigede Sofie Bak sig med en hel stribe problematikker omkring de danske jøders krigserfaringer, deres oplevelser i Theresienstadt (og enkelte andre KZ-lejre) og i Sverige og ikke mindst: Hvad skete der, da de kom hjem igen? Det har hun nu skrevet en hel bog om: *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen.*

Bogen bygger på arkivstudier og fremlægger et materiale, som i det store og hele er nyt. Vi ved fra mange beskrivelser, både i Polen og andre steder, at røveri af jødisk ejendom var reglen, ikke undtagelsen. Og da de få overlevende fra Auschwitz, Treblinka osv. vendte hjem til deres huse, boede der ikke alene andre mennesker i dem, de nægtede også at flytte. Og flere steder blev overlevende slået ihjel af dem, som havde erobret deres huse og ejendele. I Polen har det efter kommunismens fald ført til mange tilbageføringsager, hvor privat eller statslig ejendom blev ført tilbage til de oprindelige jødiske ejere eller deres efterkommere. Det samme gælder malerier og andre værdigenstande.

I Danmark sker det samme, som andre steder: jødisk ejendom eller lejligheder blev overtaget af andre. Butikker, som var givet i andres varetægt, blev plyndret for indhold eller simpelthen solgt af den, som skulle passe på den. Lejligheder blev tømt for alt af andre i opgangen. Det skortede ikke på erfaringer, som lignede de udenlandske. Men der var også en kæmpe forskel. Den danske stat greb hurtigt og effektivt ind for at sikre de danske statsborgere, som uretmæssigt var blevet deporteret eller havde måttet flygte som følge af den tyske jødepolitik. Ikke alene sikrede man så vidt muligt

danske statsborgere, også de mere end 1.400 personer uden dansk statsborgerskab, som blev ramt af deportation eller flugt, blev sikret af staten.

Allerede den 2. oktober 1943 modtog Københavns kommune en anmodning, som på Udenrigsministeriets foranledning blev sendt af Socialministeriet. Landet havde ingen regering og derfor heller ingen ministre, men departementscheferne fortsatte med at få administrationen til at fungere efter det lovgrundlag, som eksisterede i forvejen. Allerede dagen før, på selve dagen for aktionen mod jøderne, holdt socialdirektøren i Københavns kommune, N.P. Nielsen og vicedirektøren Rud. Conrad et møde med Socialministeriets departementschef Hans Henrik Koch for at drøfte mulighederne for at afbøde jødeaktionens virkninger. En lille gruppe under Københavns socialforvaltning fik under navnet Socialtjenesten til opgave både at udforme opgaven "at drage omsorg for jøders efterladte boliger og ejendele" og føre den ud i livet.

Socialtjenesten fik i dagene efter den 2. oktober 1943 mange henvendelser fra politi, beboere og viceværter om forladte 'jødelejligheder'. Tjenesten sendte så folk ud for at besigtige lejligheden, skifte lås, sikre ejendele, ikke mindst penge, bankbøger mv. De lavede aftaler med værten om, at kommunen betalte huslejen. Var lejligheden blevet plyndret, prøvede man at skaffe det stjålne til veje igen; tit var det folk i ejendommen, som havde taget sig af de flygtedes ejendele. Madvarer som var gået i forrådnelse blev fjernet, og der blev gjort rent, hvis det var nødvendigt. Der blev aflæst el og gas, og telefoner blev fjernet af telefonvæsnet. Der blev lavet registreringer af, hvad der var i lejligheden, og man sørgede for med en ny lås, at der skulle et regulært indbrud til for at stjæle. Ikke alene betalte kommunen huslejen, men også forsikringer. Og kommunen blev godtgjort sine udgifter hos Socialministeriet. Ved befrielsen kunne antallet af lejligheder, som Socialtjenesten havde betalt for, opgøres til 97, mens man havde sikret og opbevaret bohaver fra 350 hjem. Sandsynligvis vedrørte Socialtjenestens arbejde langt over 6.000 af de 8.214 som flygtede til Sverige eller blev deporteret sydpå, da hver undersøgelse jo vedrørte en hel familie.

Et andet vigtigt initiativ, hvor H.H. Koch også spillede en central rolle, var de Røde Kors-pakker, som blev sendt til danskere i KZ-lejre. Det startede med, at en lille gruppe hustruer til danske kommunister, som var blevet deporteret sammen med jøderne, kaldet 'De røde Enker', fik tilladelse til at sende madpakker til danskere i Stutthof og nogle andre KZ-lejre. Siden blev det udbredt også til jøderne i Theresienstadt. I alt blev der sendt mere end 13.500 pakker til danske indsatte, som gjorde at danskerne havde den bedste overlevelsessandsynlighed af alle KZ-nationer. Sidenhen – i april 1945 – blev danskerne evakueret fra KZ-lejrene til Sverige i de hvide Røde Kors-busser, blandt dem de 423 overlevende jøder fra Theresienstadt. Der var således ca. 18.500 danske flygtninge i Sverige, som skulle hjem. Da brigaden var kommet over, var der stadig ca. 14.000 som skulle hjem til et liv, de ikke kendte.

Det blev Mogens Fog, der som minister for særlige anliggender, skulle lede hele denne indslusningsproces og lave lovgrundlaget for processen. Allerede den 16. maj, to dage før der forelå et cirkulære om forholdene, åbnede Centralkontoret for særlige anliggender, der skulle tage sig af det praktiske som indkvartering, mad og penge, når flygtningene vendte hjem. Fra den 28. maj til den 10. juni kom der 1.200 personer hver dag. Det blev en kæmpe opgave. I alt ydede Centralkontoret hjælp til 11.400 hjemvendte flygtninge. Mange af jøderne måtte indkvarteres på skoler sommeren over. 54 % af jøderne måtte have en midlertidig bolig. Øregård Gymnasium fungerede en tid som indkvarteringssted. Først i august 1946 ophørte den midlertidige indkvartering.

Mogens Fog fremlagde den 19. september 1945 lovforslaget om erstatning til besættelsestidens ofre. Efter en kort behandling blev det vedtaget inden Rigsdagen blev opløst den 1. oktober, da der skulle være nyvalg. Hovedprincippet var, at man tog udgangspunkt i den eksisterende lovgivning om erstatning, som blev fortolket noget videre end tidligere. Dertil kom så en særlig hædersgave til deltagere i frihedskampen.

Da Fog fremsatte forslaget, mente han, at det kun ville være aktuelt med erstatninger nogle få år. Men sådan blev det ikke. Der udbetales erstatninger i henhold til denne lov og dens efterfølgere stadigvæk.

Sofie Bak peger på, at med hele forløbet fra etableringen af Socialtjenesten frem til erstatningsloven i 1945 lægges grunden til en ny opfattelse af den danske velfærdsstat, som for alvor udfoldes i efterkrigstiden. Fra at velfærdsstaten skulle hjælpe de udsatte, blev velfærden udbredt til at være omsorg for hele befolkningsgrupper (jøderne, fangerne, frihedskæmperne) i et omfang, som man ikke havde set før.

Jødernes hjemkomst var i mange tilfælde besværliggjort af de psykiske skader, de havde pådraget sig, fx ved at have gemt et barn, ved voldsomme oplevelser under flugten eller ved et KZ-lejroophold. Selvom erstatningsloven ikke i alle tilfælde kunne erstatte jødernes tab ved flugt og deportering lykkedes det dog at strække bestemmelserne, så de i mange tilfælde også fik dækket en del af deres udgifter til flugten over sundet i oktober 43.

Dansk Jødisk Museum gjorde en fin indsats ved at gøre Sofie Baks tidligere bog tilgængelig på engelsk. Der burde tilvejebringes penge til, at hun nu sammenfatter forskningen omkring de danske jøders krigserfaringer i ét værk og gør dette tilgængeligt også på engelsk. Redningen af de danske jøder er en historie, som kendes udenfor Danmark, men som tit er behæftet med mange myter. En sammenhængende antimytologisk fremstilling ville være på sin plads nu. Sofie Bak har vist, at hun har overblikket og talentet til at skrive den.